

המעין -

[חזרה למאמרי המעין](#)

חילול השם על קוצו של יו"ד

הרב אייל פישלר

חילול השם על קוצו של יו"ד

בחינת הנוסח של הלכה אחת במהדורות החדשות של משנה תורה

הקדמה

לפניהם – ולא לפני גוים

בירור נוסח ההלכה ברמב"ם

נוסח הר"י קאפח

נוסח 'רמב"ם מדויק', הר"י שילת

נוסח 'יד פשוטה', הרנ"א רבינוביץ

סוף דבר

הקדמה

ב"ה בדור האחרון נדפסו כמה וכמה מהדורות חדשות של משנה תורה לרמב"ם, חלקן מנוקדות, והחידוש העיקרי בהן הוא השימוש בכתבי יד שונים, מתוך ניסיון להעמיד בפנינו נוסח הקרוב ככל שניתן לזה שיצא מתחת קולמוסו של הנשר הגדול.

מאמר זה ישווה בין המהדורות בנוסחה של הלכה אחת, ובעיקר של מילה אחת, ולמעשה של אות אחת וניקודה. בבחינת הלכה זו יתגלה עד כמה יכול שינוי בקוצו של יו"ד, כפשוטו, לשנות את הגישה ההלכתית בסוגיה מעשית ביותר, שיש לה משמעות מרכזית ובעזרת בהלכות היחיד והציבור במדינת ישראל המתחדשת.

[גליון נוכחי: תמוז תשע"ד](#)

[ניסן תשע"ד](#)

[סבת תשע"ד](#)

[תשרי תשע"ד](#)

[תמוז תשע"ג](#)

[ניסן תשע"ג](#)

[סבת תשע"ג](#)

[תשרי תשע"ג](#)

[תמוז תשע"ב](#)

[ניסן תשע"ב](#)

[סבת תשע"ב](#)

[תשרי תשע"ב](#)

[תמוז תשע"א](#)

[ניסן תשע"א](#)

[סבת תשע"א](#)

[תשרי תשע"א](#)

[תמוז תש"ע](#)

[ניסן תש"ע](#)

[סבת תש"ע](#)

[תשרי תש"ע](#)

[תמוז תשס"ט](#)

[ניסן תשס"ט](#)

[סבת תשס"ט](#)

[תשרי תשס"ט](#)

[תמוז תשס"ח](#)

[ניסן תשס"ח](#)

[סבת תשס"ח](#)

[תשרי תשס"ח](#)

[תמוז תשס"ז](#)

[ניסן תשס"ז](#)

[סבת תשס"ז](#)

[תשרי תשס"ז](#)

[הצטרפות למנוי 'אין ליני'](#)

לפניהם – ולא לפני גוים

על הפסוק בשמות כא, א: "וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִּׂים לְפָנֵיהֶם", כותב רש"י:

"לפניהם" – ולא לפני גוים^[1], ואפילו ידעת בדין אחד שהם דנין אותו כדני ישראל אל תביאנו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את השם ומייקר שם עבודה זרה להחשיבה, שנאמר (דברים לב, לא) 'כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים', כשאויבינו פלילים זהו עדות לעילוי יראתם.

מקור דבריו בגיטין פח, ב:

תניא, היה ר"ט אומר: כל מקום שאתה מוצא אגוראות של גוים, אע"פ שדיניהם כדני ישראל, אי אתה רשאי להיזקק להם, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם', 'לפניהם' – ולא לפני גוים, דבר אחר: 'לפניהם' – ולא לפני הדיוטות.

ובתנחומא משפטים, ג:

לפניהם ולא לפני גוים. מנין לבעלי דינין של ישראל שיש להם דין זה עם זה שיודעים שהגוים דנין אותו כדני ישראל שאסור להזדקק לפניהם, תלמוד לומר אשר תשים לפניהם לפני ישראל ולא לפני גוים, שכל מי שמניח דייני ישראל והולך לפני גוים כפר בהקדוש ברוך הוא תחילה ואחרי כן כפר בתורה, שנאמר: 'כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים'.

וכן נפסק להלכה במילים חריפות בשולחן ערוך חושן משפט סי' כו סע' א:

אסור לדון בפני דיני גוים ובערכאות שלהם, אפילו בדין שדנים בדיני ישראל, ואפילו נתרצו שני בעלי דינים לדון בפניהם, אסור. וכל הבא לידון בפניהם, הרי זה רשע, וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת מרע"ה. הגה: ויש ביד בית דין לנדונו ולהחרימו עד שיסלק יד הגוים מעל חברו. וכן מחרימין המחזיק ביד ההולך לפני גוים. ואפילו אינו דן לפני גוים, רק שכופוהו על ידי גוים שיעמוד עמו לדון ישראל, ראוי למותחו על העמוד...

לאחר הקמתה של מדינת ישראל, והויתור המצער על אימוץ המקורות ההלכתיים כבסיס לחוק ולמשפט שיחול בה, התפתח לאורך השנים דיון על מעמדם של בתי המשפט של המדינה – האם דינם כ"ערכאות של גוים" (או כ"ערכאות שבסוריא", ערכאות של הדיוטות שמוותר להתדין בפניהם – סנהדרין כג, א) [2]. מצד אחד ניצבת עמדתם של רבים מהפוסקים, וביניהם בולט רבי אברהם ישעיהו קרליץ ה"חזון איש", שכתב בספרו (סנהדרין טו, ד):

ואע"ג דליכא ביניהם דין שידין ע"פ משפטי התורה, ומוכרחים להמנות בעל שכל לפי מוסרי האדם, אינם רשאים לקבל עליהם חוקי עמים או לחוקק חוקים. שהשופט כל דין שלפניו לפי הנראה אליו – זהו בכלל פשרה, ואין ניכר הדבר שעזבו מקור מים חיים לחצוב בורות נשברים; אבל אם יסכימו על חוקים, הרי הם מחללים את התורה, ועל זה נאמר 'אשר תשים לפניהם – ולא לפני הדיוטות...' ואין נפקותא בין בא לפני אינם ישראלים ובין ישראל ששופט ע"פ חוקים בדויים; ועוד, הדבר יותר מגונה, שהמירו את משפטי התורה על משפטי ההבל... ומרימים יד בתורת משה.

כמה משפטים שומרי מצוות התעוררו כנגד דעה נחרצת זו, וניסו למצוא מקורות ברורים להיתר. כך, לדוגמה, כתב מייצגה הבולט של עמדה זו, השופט פרופ' מנחם אלון [3]:

מרחיק לכת הוא פירושו של המאירי, סנהדרין (מהד' סופר עמ' 78): "בערכאות שבסוריא שלא היו בקיאים בדין תורה, אלא שדנין לאומד הדעת ובחוקים ונימוסים", היינו שלא רק שלא דנו לפי דין תורה אלא שדנו לפי חוקים ונימוסים אחרים!...

כנגד הדעה האחרונה יצא הרב יעקב אריאל בכותבו [4]: "חלק הגון משאננותו של הציבור הדתי-לאומי בפרשה זו, יש לייחס למשפטים דתיים, אשר פיתחו תיזה, בניגוד לדעת כל גדולי הפוסקים שבדורות האחרונים (מכל החוגים והזרמים), שכאילו אין איסור ערכאות חל על השיפוט במדינת ישראל". ומסקנתו היא:

כשמדובר בהדיוטות המתנכרים לתורה באופן שיטתי ומעדיפים במוצהר דין נכרי על פני דין תורה... יהודי דתי היודע על קיומו של משפט התורה ועל מציאותם של תלמידי חכמים יודעי דת ודין, ובכל זאת הוא מעדיף להישפט בפני הדיוטות אלו... נחשב למחרף ומגדף ולמרים יד בתורת משה, ואיסורו איסור חילול השם מדאורייתא, ודינו כהולך לערכאות של נכרים.

השופט פרופ' יעקב בזק פרסם תגובה על דברי הרב אריאל [5], ובדבריו הוא מתייחס לנוסח ההלכה ברמב"ם שבה אנו באים לדון. במובאה שלהלן הוא מתייחס לגישה הסוברת כי יש לראות בבתי המשפט של מדינת ישראל ערכאות של גוים:

דברים ברוח זו פורסמו בעתון אקדמאי דתי, שם ציטט המחבר הנכבד לעזרתו את הרמב"ם, הלכות סנהדרין כו, ז כדלקמן: "כל הדין בדיני עכו"ם ובערכאות שלהם וכו' הרי זה רשע וכאלו חרף וגדף והרים יד בתורת משה". על פי דברים אלה קבע המחבר כי בתי הדין במדינת ישראל "הדנים לפי משפטים זרים הם 'ערכאות', לפי שהם דנים בדיני עכו"ם". אולם שיבוש קטן בציטוט גרם לו למחבר לטעות במשמעות של כל אותה הלכה, שכן לא נאמר ברמב"ם 'כל הדין בדיני עכו"ם', אלא "כל הדין בדיני עכו"ם". ולענייננו ההבדל הוא מכריע.

בהמשך דבריו הוא מנסה להוכיח מן הגמרא ומן השולחן ערוך כי הלכה זו "אינה דנה כלל בשאלת מהות הדין שלפני דנים, אלא בשאלת לאומיותם של הדיינים או יותר נכון של בתי הדין שבפניהם דנים" [6].

מובן כי בשאלה עקרונית כל כך, שניסו להכריעה באמצעות דיוקים שונים מן הראשונים ומן הגמרא, להבהרת דעתו של הרמב"ם יש משקל מכריע. ובכן, הרמב"ם אסר לפנות לדייני גוים - או לדייני גוים?

בירור נוסח ההלכה ברמב"ם

הנה לשון הרמב"ם בהלכות סנהדרין פרק כו, הלכה ז – על פי נוסח הדפוסים המצויים (דפוס ורשא-וילנא וצילומיו):

כל הדין בדייני עכו"ם ובערכאות שלהן אע"פ שהיו דיניהם כדיני ישראל הרי זה רשע וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' – לפנייהם ולא לפני עכו"ם לפנייהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד העכו"ם תקיפה ובעל דינו אלם ואינו יכול להוציא ממנו בדייני ישראל – יתבענו לדייני ישראל תחלה, אם לא רצה לבוא נוטל רשות מבית דין ומציל בדיני עכו"ם מיד בעל דינו.

השמות 'דינים' ו'דיינים' מופיעים בהטיות שונות כמה פעמים בהלכה זו, כשהמבדיל ביניהם הוא הכפלת האות יו"ד. כך בוודאי הבין מי שניקד את ההלכה במהדורת 'רמב"ם לעם' של מוסד הרב קוק (השמות הנ"ל מודגשים):

כל-הדן **בדיני** עכו"ם ובערכאות שלהם אע"פ שהיו **דיניהם כדיני** ישראל – הרי זה רשע וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' – לפניהם ולא לפני גוים, לפניהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה ובעל דינו אדם ואינו יכול להוציא ממנו **בדיני** ישראל – יתבענו **לדיני** ישראל תחלה. אם לא רצה לבוא – נוטל רשות מבית דין ומציל **בדיני** עכו"ם מיד בעל דינו.

האם אכן זהו הנוסח שיצא מתחת קולמוסו של הרמב"ם? להלן נבחן את הנוסחים שהובאו במהדורות שהוגחו ע"פ כתבי יד מהימנים: מהדורת ר"י קאפח זצ"ל ושתי מהדורות מנוקדות שהלכו בעקבותיה, מהדורת רמב"ם מדויק של מו"ר הרב י' שילת שליט"א, ומהדורת יד פשוטה של מו"ר הרב נ"א רבינוביץ שליט"א [7].

נוסח הר"י קאפח [8]:

כל הדין **בדיני** גוים ובערכאות שלהם אף על פי שהיו **דיניהם כדיני** ישראל, הרי זה רשע וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' לפניהם ולא לפני גוים, לפניהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה ובעל דינו אדם ואינו יכול להוציא ממנו **בדיני** ישראל, יתבענו **לדיני** ישראל תחלה. אם לא רצה לבוא, נוטל רשות מבית דין, ומציל **בדיני** גוים מיד בעל דינו.

הרואה יראה שבראש ההלכה הביא הרב קאפח "בדיני" – ביו"ד אחת, אך בסופה "בדיני" – בשני יו"ד. ברם, בהערותו (המסומנת גם במובאה לדליל) חיזוה את דעתו שיש לאחד את הכתיב ואת המשמעות בשני המקומות:

ז' כל הדין **בדיני** וכו', המלה **בדיני** בכל כ"י תימן ביו"ד אחת. וברור כי נקודה בית שוויה דלת חרוקה. ולא כפי שראיתי בכמה דפוסים שניקדו היוד דגושה קמוצה. וכן לקמן יתבענו **לדיני** ישראל. וברור כי אזהרה זו אפילו הדין יהודי או יותר נכון מזרע ישראל אין לדון לפניו **בדיני** גוים. אע"פ שיש מקרים שיש חפיפה בין דיני ישראל לדיני גוים.

אם כוונתו של הרב קאפח ב"וכן לקמן..." היא כי כך הוא המצב בכל כ"י תימן גם בהמשך ההלכה, הרי שצריך להניח כי נפלה שגיאה במהדורתו, ועל אף ההערה נשכח התיקון והושאר בטעות נוסח הדפוסים. אולם ניתן להבין כי כוונת הרב קאפח היא שגם "לקמן" יש לקרוא בדל"ת חרוקה, אך המצב בכתבי היד התימניים שעליהם הסתמך במהדורתו הוא זה שהועתק בנוסח הפנים [9].

בהערה זו הציג הרב קאפח, בהיותו דיין ופוסק, גם עמדה הלכתית, אך במה שנוגע לנוסח יש לדון בשתיים: ראשית, האם הכתיב ביו"ד אחת מכריח לקרוא את המילה ב"דלת חרוקה" ולא "ביוד דגושה קמוצה", ושנית, האם נכון 'לתקן' את סוף ההלכה לפי הסברה ללא סימוכין בכתבי היד – אם נוסח הפנים אכן משקף את כתיב היד שעמדו לפני המהדיר [10]. לכאורה ניתן ללכת בדיוק בדרך ההפוכה – מסוף ההלכה שבה כתוב "דיני" בשני יו"ד נלמד לראשה שיש לקרוא גם בה את היו"ד הבודדת בקמץ!

בדרך זו הלכו העורכים במהדורה המנוקדת של משנה תורה השלם [11], ואף שנסח המהדורה מושתת על נוסח הרב קאפח נקד שם כך:

כל הדין **בדיני** גוים ובערכאות שלהם – אף על פי שהיו **דיניהם כדיני** ישראל – הרי זה רשע, וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' – לפניהם ולא לפני גוים, לפניהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה, ובעל דינו אדם, ואינו יכול להוציא ממנו **בדיני** ישראל – יתבענו **לדיני** ישראל תחלה; אם לא רצה לבוא – נוטל רשות מבית דין, ומציל **בדיני** גוים מיד בעל דינו [12].

אף ר' יוחאי מקבילי השתית את מהדורות הרמב"ם שלו בכרך אחד על נוסח הרב קאפח, ואכן במהדורה הראשונה (הוצאת ישיבת אור ישועה, חיפה תשס"ד) הועתק הנוסח בהלכה שלנו מילה במילה מנוסח הפנים של הרב קאפח. ברם במהדורתו המנוקדת (תשס"ט) הובא:

כל הדין **בדיני** גוים ובערכאות שלהם – אף על פי שהיו **דיניהם כדיני** ישראל, הרי זה רשע, וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם'; "לפניהם" ולא לפני גוים, לפניהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה, ובעל דינו אדם, ואינו יכול להוציא ממנו **בדיני** ישראל – יתבענו **לדיני** ישראל תחלה; אם לא רצה לבוא – נוטל רשות מבית דין, ומציל **בדיני** גוים מיד בעל דינו.

וזאת בהתאם להערותו של הרב קאפח, ולנוסח הרב שילת שיובא מיד.

נוסח 'רמב"ם מדויק', הר"י שילת [13]:

כל הדין **בדיני** גוים ובערכאות שלהם, אף על פי שהיו **דיניהם כדיני** ישראל, הרי זה רשע וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם', לפניהם ולא לפני גוים, לפניהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה, ובעל דינו אדם, ואינו יכול להוציא ממנו **בדיני** ישראל, יתבענו **לדיני** ישראל תחילה, אם לא רצה לבוא, נוטל רשות מבית דין, ומציל **בדיני** גוים מבעל דינו.

מו"ר הרב שילת הניח ליסוד נוסח הפנים של ספר שופטים במהדורתו את כתב יד אוקספורד 613. כתב יד זה מקורו בארם צבא, וליטתו של הרב שילת "את משפט הבכורה בההדרת 'משנה תורה' יש לתת לכתב-היד המזרחיים" [14]. בהערותו למילה "בדייני" שבראש ההלכה לא ציין הרב שילת חילופי נוסח בכתבי היד אלא לנוסח הדפוס בלבד [15], וגם בהערותו בהמשך (המסומנת במובאה דלעיל) לא הביא כתבי יד שנקטו שני יו"דין אלא כתב: "1. ב'דייני. ת: 2. בדין. ד (גם ק): לדייני". כלומר, בכל כתבי היד שנבדקו על ידי הרב שילת נכתב בכל ההלכה הזו 'דייני' ביו"ד אחת.

ברם, אף אם מן העולה עד כאן נראה ברור שהגרסה הנכונה היא ביו"ד אחת, אין בכך הכרעה מוחלטת ביחס לניקודה של היו"ד הזו.

בתגובה להערתי בעניין, כתב לי ר' אוריאל פרץ בלוי (ראה הערה 11), בהתייחסו לנוסח הר"י קאפח: "כל זה בא ללמדך, שכנראה בכתבי היד לא הייתה הקפדה על "שמירת שני יודים", ואדרבה, כידוע שטעות השמטה סבירה יותר מטעות הוספה, ולכן כיוון שדווקא על פי עדותו של הרב קאפח בהמשך מופיע עם שני יודים, סביר שהטעות היא בהשמטת היוד בקטע הקודם".

בהקשר זה, של הכתיב המלא בכתבי הרמב"ם באופן כללי, יש לציין למה שכתב הרב שילת במבוא לרמב"ם מדויק [16], עמ' כ: "הכתיב – הכתיב של רבנו בכתב יד קדשו נוטה להיות כתיב מלא, אך אין בו אחידות... אף בכתבי היד אין אחידות בכתב, ונראה שכל סופר עשה בזה כרצונו. לפיכך בחסירות ויתירות לא הלכנו אחרי כתב יד אחד, אלא איחדנו את הכתיב באופן שהקריאה תהיה רוטטה ונוחה" [17]. ב'נטייה' שציין הרב שילת ניתן למצוא סמך דווקא לגישה שאם הכתיב הוא ביו"ד אחת הרי שאין היא באה אלא לציין חיריק מלא, אך דבריו על הסופרים מלמדים כי אין ממש בדיוקים כעין אלו; ושוב נמצאנו נבוכים [18].

זומה, כי אין לנו אלא לצרף לביור הכתוב בכתבי היד את בירור המשמעות. אמנם אין פשוט הדבר כלל וכלל, וכפי שכתב הרב שילת במבואו [19]:

לא סמכתי על סברה ולמדנות, ולא ניסיתי לפרש את שיטת רבנו בסוגיה כדי להכריע בין הגרסאות, שכן כל לומד גמרא בעיני יודע, שפעמים הרבה מה שנדמה לו בהשקפה ראשונה כפירוש דברי הרמב"ם – מתברר לו אחרי עיון הפסוק, ואחרי עיון נוסף שוב רואה שטעה, ומי הוא זה שתאמר קבלו דעתי?

אך אף על פי כן, צירוף המסתמן מכתבי היד עם העיון בדברי הרמב"ם, יכריע. גם הרב שילת עצמו לא נמנע מלצרף ראיות מניחות המשמעות לדחיית נוסח הדפוסים בכמה מהערותיו, ואף במקומנו עשה כן. זו לשונו בהערותו (13) על המילה "בדייני" שבראש ההלכה:

ד: בדייני. וכן לקמן בהמשך ההלכה (לפי חלוקת ההלכות בד'). אך זוהי כפילות עם 'ערכאות שלהן'.

מה שנכתב בקיצור בהערה זו זכה להרחבה מבהירה בפירוש 'יד פשוטה' למו"ר הרב נ"א רבינוביץ שליט"א.

נוסח 'יד פשוטה', הרנ"א רבינוביץ [20]:

כל הדין בדייני גוים, ובערכאות שלהן, אע"פ שהיו דיניהם כדיני ישראל, הרי זה רשע וכאלו חרף והרים יד בתורת משה רבינו, שנאמר: ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם - לפנייהם ולא לפני גוים, לפנייהם ולא לפני הדיוטות. היתה יד הגוים תקיפה, ובעל דינו אָלֵם, ואינו יכול להוציא ממנו בדיני ישראל - יתבענו לדיני ישראל תחלה. אם לא רצה לבוא - נוטל רשות מבית דין ומציל בדיני גוים מבעל דינו.

כמו הרב שילת, גם הרב רבינוביץ השתמש לצורך קביעת נוסח הפנים בכתב יד אוקספורד 613 (ראה במבוא למהדורתו), אלא שכדרכו הוא העתיק את כתב היד ללא שינויים, והקפיד אף על חסרות ויתרות. החידוש במהדורתו הוא כמובן הפירוש – יד פשוטה – שתכליתו להבהיר את דברי הרמב"ם על ידי חשיפת מקורותיו בחז"ל ובגאונים, ובעזרת השוואות לכתבי האחרים.

לאחר הבאת הברייתא בגיטין (המובאת לעיל בראש המאמר), הלומדת: "לפניהם" – ולא לפני גוים, דבר אחר: 'לפניהם' – ולא לפני הדיוטות" מבהיר הרב רבינוביץ:

רבינו מציע שני דברים האסורים: א) "הדין בדיני גוים", ואפילו לפני דיינים מישראל שהם הדיוטות ואינם דנים על פי דין תורה, הרי דינם דייני גוים; ב) הדין בערכאות של גוים "אף על פי שהיו דיניהם כדיני ישראל". שניהם למדים מאותו פסוק: 'לפניהם' ולא לפני גוים – כלומר דיינים גוים; 'לפניהם' ולא לפני הדיוטות שאינם יודעים דין תורה ודנים בדיני גוים.

הנה, לשונו הזהב של הנשר הגדול ברורה ומיושבת, ללא כפילות מיותרת ועל פי שתי הדרשות שבברייתא. הנוסח המדויק שברוב כתבי היד מיושב וברור – יו"ד אחת וזל"ת חרוקה; "יד" חזקה, ופשוטה.

סוף דבר

הנה גם מתברר לנו שבדיקת עדי הנוסח יחד עם הדיוק בדברי הרמב"ם וההתבוננות במ לאור מקורותיו בחז"ל עולות בקנה אחד עם העמדה המקובלת בפוסקים. וכנגד מה שהמדפיסים היו רגילים לכתוב "שגיאיות מי יבין, מנסתרות נקני", נענה כאן: "משפטי ה' אמת, צדקו יתרו".

[1] כתבתו בדרך כלל את הנוסח המקורי 'גויים' במקום הנוסח המצומר שבדפוסים 'עכו"ם' או 'כותים'.

[2] בנושא זה נכתב רבות, ואין מענייננו כאן לדון בכך, אלא לחתור לברור ההלכה בדברי הרמב"ם בלבד. את שלל המקורות והדעות בנושא ניתן למצוא אצל יצחק ברנד, ערכאות של גויים במדינת היהודים, מחקר מדיניות 83 - המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תש"ע.

[3] מנחם אלון, המשפט העברי כרך א, מהדורה שניה (ירושלים תשל"ח) עמ' 22-23 הע' 80. אלון ממשיך ומתפלמס "כתלמיד לפני הרב" עם החזון איש, שם עמ' 121-122 הע' 174.

[4] הרב יעקב אריאל, המשפט במדינת ישראל ואיסור ערכאות, תחומין א (תשמ"מ), עמ' 319-328. לדברי המאירי שהזכיר השופט אלון הוא מתייחס שם בעמ' 327.

[5] פרופ' יעקב בזק, בתי המשפט בישראל – האמנם "ערכאות של גויים"? תחומין ב (תשמ"א), עמ' 523-527. המאמר פורסם שנים קודם לכן בעיתון "הצופה".

[6] תשובתו של הרב אריאל לדברים אלו קשורה בעיקרה לאיזכור הצמוד, ברוב המקורות, של ערכאות של נוכרים יחד עם ערכאות של הדיוטות. תגובתו של הרב אריאל למאמרו של פרופ' בזק פורסמה בסמוך לו, שם עמ' 528.

[7] שספר שופטים שלה עתיד לראות אור בקרוב. אין כלולה כאן נוסחת "רמב"ם פרנקל", שכן למרות המאמץ הרב שהושקע בהכנתה ומעלותיה המרובות, קשה לראות בה מהדורה מדויקת באמת של נוסח הרמב"ם, מחמת סיבות שונות שכבר עמדו עליהן במבוא לרמב"ם מדויק (המבוא הכללי שבראש ספר המדע, תשס"ד, עמ' יז), במבוא למשנה תורה השלם (חזק, תש"ע, עמ' 38-40 ובהערות שם), ובקיצור גם בפתח דבר למהדורה המנוקדת של משנה תורה בכרך אחד (חיפה תשס"ט, עמ' יג). המצוי בליקוט שינויי נוסחאות שבמהדורה זו יובא בהערות השוליים.

[8] משנה תורה, יוצא לאור פעם ראשונה על פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף, כרך כב - ספר שופטים א, תשנ"ו, עמ' רמ.

[9] בין כך ובין כך יש לשים לב לכך שההערה מתייחסת במפורש רק להופעה אחת מבין שלוש ההופעות שבסיפא של ההלכה, ולא ברור אם הרב קאפח התכוון גם לשתי ההופעות האחרות.

[10] בליקוט שינויי נוסחאות של מהדורת ר"ש פרנקל (משנה תורה, ספר שופטים, ירושלים-בני ברק, תשנ"ט) נכתב: "יתבענו לדיני ישראל – כ"ה בכתי"ת (זולת בכתי"ד: בדיון) ובכ"א"ג, בכ"ס"ב ובכ"א"א ובכ"א"ב: בדיני. בכ"ס"א ובדפוסים: לדייני". כלומר, בכל כתבי היד התימניים שהיו ברשות המו"ל הזה נכתבה יו"ד אחת ורק בכ"י ספרדי, ספרית פריז 347, נכתב 'דייני' בשני יו"דין. גם בכתבי היד התימניים שבדק הרב שילת נכתבה רק יו"ד אחת.

[11] משנה תורה השלם, הוצאת חזק, תש"ע. עורך ראשי: ר' אוריאל פרץ בלוי.

[12] ואף שניקדו בראש ההלכה ובסופה יו"ד קמוצה, במופעים של המילה שבתון ניקדו דל"ת חרוקה.

[13] רמב"ם מדויק, כרך יד: ספר שופטים, הוצאת מעלות, ירושלים תשס"ו, עמ' סב-סג. מהדורת הרב שילת החלה להידפס בתשס"ד, והיא כוללת עד עתה את ספרי מדע, אהבה, זרעים, הפלאה, עבודה, קרבנות ושופטים (ספר משפטים – בדפוס).

[14] המבוא הכללי למהדורת רמב"ם מדויק הבא בראש ספר המדע, תשס"ד, עמ' טו.

[15] הערה זו תובא בשלמותה להלן.

[16] ראה לעיל הערה 14.

[17] בעניין זה של הכתיב חרג הרב שילת מכתבי היד, והתאים אותו ל'נוחות הקורא', אף שבמקומנו העתיק הרב שילת אות באות מכתבי היד שהיו לפניו, הרי שניתן ללמוד מהדיון כאן שלכתיב יש לעתים משמעויות מרחיקות לכת, ו'נוחות הקורא' תלויה במקרים הללו בפרשנות המהדיר!

[18] גם בתשובות הרמב"ם הנוגעות להלכה שבה אנו עוסקים נשאלת שאלה דומה. בשתיים מהן מעתיק י' בלאו (תשובות הרמב"ם, מהדורה שניה – ירושלים, תשמ"ט) ממקורותיו ביו"ד אחת, ומלבד שאלת טיבו של הנוסח, קשה להכריע כיצד יש לקרוא. כך בסימן כז (עמ' 40): "ואין ראוי למסור לדיני גויים, אלא מי שנמנע מדיני ישראל. וכתב משה". וכך בסימן תח (עמ' 686): "אין ראוי על אחד מבתי דיני [ישראל] לצוות לבעל דין לשילך לדון בדיני גויים; ואם טעה וצוה בזה מבלי היות לו סבה תכריחוהו על ככה, הוא חוטא חטא גדול. וכל מה שנעשה בדיני גויים בזה הענין אינו מועיל... ואם יתחזק זה אשר בידו השכירות בדיני גויים... נטיל עליו חרם עד אשר יקרע השכירות ויבוא לדיני ישראל. וכתב משה. אני מסכים על זאת ההוראה ואין חולק עליה שום אחד מהחכמים הגדולים, וכתב יצחק בר ששון נעג"א. אני מסכים עם זאת ההוראה ובה מודה, וכתב שמואל בר סעדיה ז"ל". אמנם בלשון השאלה בסימן כז, שנכתבה בערבית, מדובר על "מדהב אלגויים", ואולי ניתן ללמוד מכך כי גם בתשובה הכוונה היא לשיטת הגויים ולא לשופטים הגויים.

[19] המבוא הכללי הנ"ל הערה 13, עמ' כ.

[20] משנה תורה הרמב"ם עם פירוש יד פשוטה, ספר שופטים (בדפוס). תודתי לרב רבינוביץ שליט"א ולעורכי מהדורתו על שאפשרו לי להשתמש בטיטות הנוסח והפירוש לפני פרסומם.